

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української
літератури,
українознавства та методик їх
навчання
Уманського державного
педагогічного університету*

Ю. Яроменко

*магістрант факультету
української філології
Уманського державного
педагогічного університету*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗКРИТТЯ РОЛІ І МІСЦЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СОЦІАЛЬНІЙ ІЄРАРХІЇ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ПРОЗОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ФРАНКА

Творча постать Івана Франка має велику історію рецепції різними літературознавчими школами, починаючи з часів його життя і до сучасності. Це один з тих титанів українського духу, котрий залишив нащадкам такий потужний комплекс свого інтелектуального продукту, що навряд чи може бути вичерпаний сотнями чи навіть тисячами наукових розвідок. Широта наукових і мистецьких інтересів мислителя вражає і породжує потужний пласт новочасних студій, що стосуються одвічних і новопосталих проблем буття українського етносу на теренах світової історії.

Поряд з цим Франко є неперевершеним майстром тонкого аналітичного дослідження, окремої людської одиниці і громади у цілому. Проза Івана Франка пропонує читачеві широкий спектр соціальних типів, наявних у структурі галицького суспільства другої половини XIX – початку XX століть. Об'єктом обсервації для письменника стають добре знанні ним соціальні спільноти галицького суспільства, починаючи від його станової і майнової аристократії і закінчуючи найупослідженішим селянством і робітництвом, яке за своїм походженням безпосередньо пов'язане з останнім.

Селянський світ, його культура, особливості соціальної взаємодії з іншими суспільними прошарками довгий час залишався поза увагою письменства. Такий стан речей спостерігався починаючи з античності, значно поглиблюючись у добу середньовіччя, засадничою позицією якого, як зауважує А. Гуревич, стала та обставина, що «суспільство, аграрне за своєю природою, побудоване на експлуатації і підпорядкуванні широких верств сільського населення, ніби дозволяло собі ідеологічно ігнорувати власну більшість. Селянин був ніби «винесений за лапки». Навіть якщо його мають на увазі у літературних текстах епохи, то не вважають за потрібне думати про нього і згадувати» [1, с. 275] Власне кажучи лише XIX століття врешті вивело селянина у літературному тексті з «натовпу добрих поселян», абсолютно деперсоналізованого і придатного виконувати вторинно-декоративну функцію на перші ролі. Особливо виразно дана тенденція позначилася в українській літературі.

У сучасній публіцистиці та наукових дослідженнях широко розтиражована фраза письменника із його «Одвертого листа до гал[ицької] української молоді», в якій він закликає свідому українську молоду інтелігенцію «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного життя, здатний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі у найширшій мірі і у найшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися» [4, с. 45, с.401].

Цей заклик до молоді є декларацією особистої життєвої позиції І. Франка, заґрунтованої на ідеї безкорисної праці і подвижництва задля власного народу, що чи не найбільш яскраво віднайшла своє втілення у поемі «Мойсей». Слід зауважити, що інтерес до цієї поеми, поскрибованої радянським літературознавством, виник на хвилі національного піднесення 90-х років XX століття в Україні, заґрунтований практично виключно у площині її націєтворчої проблематики. Однак нам видається, що письменник намагається охопити набагато ширший спектр проблем, породжених українською колоніальною залежністю і бездержавністю. Підтвердженням того є науковий інтерес Франка до творчості французьких письменників XIX століття, котрі у своїх творах змальовували трагічне становище селянства титульної нації, котре нічим не відрізнялося від життя тубільців у заморських колоніях. Зокрема, оповідання «Ліси та пасовиська» перегукується з «Селянами» О. де Бальзака. Обидва письменники констатують той факт, уявлення про суспільство, його закони і правила співіснування селянства дуже відмінні від тих, які мають представники інших соціальних груп. Опинившись у селянському середовищі, бальзаківський герой Блонде не може скористатися з набутого у паризькому середовищі комунікативного досвіду: «Які можуть бути ідеї й звичаї у такої істоти? Про що вона думає? – запитував себе, охоплений цікавістю Блонде. – Чи подібний він до мене? Спільне у нас з ним – тільки обриси, та й те ще!..» [1, с. 268].

Франко також підкреслює комунікативну прірву між селянством та іншими представниками суспільства. Після скасування кріпосного права в Австро-Угорській імперії з'явилися нові принципи розподілу та законодавчого закріплення права власності на земельні ділянки. Однак селяни переконані у силі звичаєвого права, а тому лише за крайніх обставин звертаються до юристів, вважаючи їх «чужими», а отже не вартими довіри. Наприклад, в оповіданні «Ліси і пасовиська» поміщик-землевласник досить легко переконує селян приховати від імперської комісії свою худобу, щоб потім привласнити собі пасовисько на підставі пропорційного розподілу земель. Причини довірливості селян Франко вбачає насамперед в їхній неосвіченості. Не випадково у підзаголовку твору автор визначає жанр твору як «оповідання бувшого пленіпотента». У словнику знаходимо визначення цього малозрозумілого терміну: «пленіпотент, а, ч., зах. – уповноважений (у майнових справах)» [3, с. 575]. А далі наводиться цитата з аналізованого нами оповідання: «Суперечка [за толоки та пустки] довго ходила по судах, піддержувана головню кількома заможнішими, письменними селянами, між котрими визначувався <...> сільський пленіпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами» [Фр., III, 1950, с. 265]. Але й бувалим представникам простолуду непросто розібратися у бюрократичних тонкощах правництва, судочинства, особливо коли вони стикаються з круговою порукою на користь великих землевласників.

Письменник досить тонко стилізує мову наратора і героїв твору під місцеву говірку, на фоні якої іншомовні слова особливо виразно випадають із загального мовного ряду. Їх використання насамперед пов'язане зі стосунками з державними службовцями, котрі у селян однозначно асоціюються з постійними ускладненнями їхнього існування: податками, рекрутчиною, потребою звернення до державних інституцій, що неминуче супроводжується бюрократичною тяганиною і неписьмливими витратами.

Важливим є ще один зауважений Франком психологічний момент. Вікове співіснування з паном і його «ойкоманами» призвело до того, що вони видаються далеко не такими чужими, як заїжджі містяни, а лестоші від колишнього володаря піднімають самооцінку його недавнім кріпакам. Звичка до послуху, шліфована довготривалими стосунками у системі координат «володар-раб», яка хоча й викликала у простонародному середовищі час від часу спалахи хаотичного супротиву, однак не надавала можливості вироблення системи самостійного мислення, планування та структурування власного життя. Тому Франко наполягає на необхідності не просто звільнення селянства від експлуатації, а надання йому можливості самоусвідомлення як суспільної одиниці, відхід від системи координат звичаєвого права, заснованого на одвічному традиційному користуванні ресурсами (лісом, пасовиськами тощо).

Важливо зазначити, що у рустикальному дискурсі прози Франка опозиція «свій-чужий» вибудовується частіше у плані протистояння людей причетних безпосередньо до землеробства, сільськогосподарського виробництва та «інших»: представників держави, містечкового середовища тощо.

Франко добре усвідомлює приреченість та анахронічність селянського способу організації родинного та громадського життя. Апробований протягом століть з часів винайдення землеробства, закритий спосіб виживання локальної громади, що становила собою окреме поселення, мешканці якого тісно пов'язані кровними родинними зв'язками і зайняті переважно однією і тією ж самою справою – обробітком землі – не може конкурувати з поступом індустріального суспільства, яке повільно (а інколи й катастрофічно швидко) та невідворотно перетворює рустикальне суспільство, пропонуючи селянству свої інституції і закони. Але відмова від згаданого способу існування означає зникнення власне самого селянства як суспільної формації.

Іван Франко у рецензії «Влада землі в сучасному романі», опублікованій у 1891 р., застерігав: «Відірвіть селянина від землі, від турбот, що пов'язані з нею, від інтересів, якими вона його проймає, доможіться того, щоб він забув про свій селянський світ – і нема народу, нема народного світогляду, нема того тепла, що його він випромінює. Залишиться тільки порожній апарат звичайного людського організму. Порожнеча опановує душу... Земля годує селянина і є для нього стимулом для розбуркання цілого ряду найзвичайніших почуттів, вона має ще й значення – політичне та соціальне. Земля для селянина – основа його громадянства, ланка для зв'язку з державним організмом... Земля – це майже єдине мірило для оцінки етичної та суспільної вартості селянина. Людина без землі нічого не варт» [4; 3, с. 184, с.192, с.193].

Таким чином І. Франко вважає землю матеріальним чинником, що безпосередньо визначає духовні аспекти народного буття. Тому у його бориславських оповіданнях головною причиною моральної деградації пролетарів, що переважно є вчорашніми селянами, стає відірваність від громади, землі, способу існування, що визначався особливим природним ритмом хліборобської праці. Але для того, щоб вирватися із зачарованого кола злиднів і тяжкої праці, селянин має володіти землею. Тому поряд із завданнями просвіти народу письменник гостро ставить питання зростання його добробуту. Однак віднайти відповідь щодо джерел економічної емансипації українства Франко не може. На жаль, пропоновані ним способи звільнення селян від підневільної праці виглядають малоімовірно, майже фантастично. У повісті «Перехресні стежки» майбутній добробут селян цілком залежить від благодійності єврея-лихваря Вагмана та подвижництва молодого адвоката Рафаловича. Однак навряд чи виглядає цей сюжет цілком правдоподібним. Швидше більш реалістичною виглядає історія, покладена в основу оповідання «Яць Зелепуга».

Сюжет твору заснований на проблемі наступу індустріалізації, що постало перед галицьким селянством у зв'язку з поширенням нафтового промислу у Галичині наприкінці XIX століття. Невеликі земельні наділи, що часто не могли прогодувати великі селянські родини через свою подрібненість і виснаженість раптом обернулися джерелом мільйонних прибутків через неглибокі поклади нафти, на той час четверті у світі за своїм обсягом. Однак орієнтоване на традиційне хліборобство українство не спромоглося скористатися з нагоди розбагатіти. Франко акцентує увагу на тому, що заняття

нафтовим промислом попри свою прибутковість видається селянам чимось негідним, навіть грішним: «Що то за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському навіть гріх нею бабратись. То жидівське ремесло» [4; 16, с. 351]. Такий підхід характерний для українського рустикального дискурсу протягом всього XIX століття. Ідеальний образ селянина на момент написання Франком бориславського циклу вже цілком оформився і викристалізувався. Навіть більше, став уже до певної міри анахронізмом. Дитинність обманутого чужинцем доброго поселянина виглядала органічно у сентиментальній прозі, кількома десятиліттями раніше, але не після засвоєння українською літературою реалістичного досвіду життєписання. Ця обставина примушує письменника відмовитися від співчутливих інтонацій і вдатися до гострого натуралістичного змалювання реалій галицького села, охопленого нафтовою лихоманкою. Родинні чвари, що не обмежуються як у «Кайдашевій сім'ї» Нечуя-Левицького родинними сварками, неповагою до батьків та вибитим оком матері. Каталізатором трагедії слугує горілка, яка, здається, затоплює свідомість усього селянства, підточуючи його фінансове становище та руйнуючи елементарні родинні та громадські взаємини. Отримані за спродану землю кошти швидко обертаються на прибутки для шинкарів, залишаючи родини у ще більш скрутних обставинах повного розорення. Картина народної пиятики та розорення сіл біля Борислава набуває в оповіданні справді апокаліптичного характеру. Однак такий стан речей на думку І. Франка не пов'язаний з природною ледачістю та відсутністю селянства: «Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика – особливо біднішого – до п'янства. У п'янстві він шукає забуття своєї недолі; п'янство – то його протест проти того ладу, котрого всіх кінців і движучих причин він не може збагнути своїм розумом, серед котрого він не може придумати для себе ніякої підмоги. От він і пускається, опустивши руки, у той вир, котрий несе його до погібелі, пускається з резигнацією, хоч з болішим серцем, добре знаючи, яка доля жде його накінці» [4, с. 26, с. 227]. Яць Зелепуга прямує саме таким шляхом. Франко доводить становище свого героя до практично повного життєвого фіаско: «Господарство було зовсім занедбане і зруйноване, худобу забрав жид за горілку, збіжжя було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша частина господарської посуду помандрувала з хати до коршми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хати – цілими днями просиджував у коршмі. Пив мало, але для його ослабленого і зісаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову» [4, с. 16, с. 339]. У цей момент письменник відмовляється від простої констатації загибелі героя і вдається до парадоксального повороту сюжету: Яць вирішує сам зайнятися нафтовим промислом. Таким чином Франко пропонує можливу перспективу для входження українського селянства у нову суспільно-економічну реальність. Відмовившись від пияцтва селянин розгортає активну діяльність з метою віднайдення коштів для свого підприємства, знято долає невдачі і перешкоди, ладий йти до останнього в осягненні покладеної мети. Його фанатизм і зятягість, готовність стояти до останнього у практично безвихідній ситуації багату у чому нагадують характеристичні риси ватажків селянських повстань. Власне кажучи, його спроба виглядає варіантом одвічного українського бунту супроти визискувачів, але закінчується вона нічим. У момент успіху Яць не бачить подальшої перспективи власного промислу. Хоча він зміг віднайти кошти для організації промислу, розробивши свого роду бізнес-план, не здатен навіть осягнути і поррахувати гроші, які він запросив за родовище. Цією деталлю письменник підкреслює, що головною перешкодою на шляху перетворення бідного селянина у справжнього підприємця є його неосвіченість. Крім того, спробу Яця не сприймають всерйоз ані промисловці-євреї, ані його односельчани. Громадські настрої досить влучно характеризує такий уривок з твору: «По цілм Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає все Менделеві за мільйон. Жида всіміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим або міркували над тим, що почне старий, осамотілий і напіводурілий Яць з такими страшеними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там почастунок буде неабиякий» [4; 16, с. 371]. Франко таким чином обстоює свою не раз ним задекларовану позицію, яка виражається у тому, що насамперед потрібно дати народові просвіту, щоб він міг сам вирішувати свою долю в економічному, національному і політичному аспектах його життєдіяльності.

Отже, як письменник і громадський діяч І. Франко чітко окреслює становище українського селянства у структурі громадянського суспільства Австро-Угорської імперії як нерозвинутої архаїчної одиниці, що залишилася осторонь еволюційного поступу і потребує особливої уваги, оскільки, на його думку: «Кожний народ, кожна громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів хвилю загавитися або й зовсім відцуратися роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той поступ буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його і змете з землі безслідно» [4; 26, с. 314]. Свідомо чи підсвідомо Франко сценою загибелі окраденого Яця Зелепуги, що так і не встиг скористатися зі свого несподіваного багатства, у полум'ї, ілюструє свою сентенцію. У силу бездержавності українства справа просвіти селянства довгий час залишалася виключно роботою інтелігентів-ентузіастів, до яких безумовно належав І. Франко. Як письменник, він у своїх тестах вдається до художнього осмислення становища селянства, перебуваючи таким чином у загальному рустикальному дискурсі української літератури, який визначав значною мірою її обличчя протягом попередніх двох століть.

Література:

1. Бальзак Оноре. Ежені Гранде. Селяни : [романи] : пер. з фр. / О. Бальзак. – 2-е вид. перероб. – К. : Дніпро, 1981. – 468 с. – (Вершини світового письменства. – Т. 38)
2. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
3. Словник української мови : у 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 6. – С. 575.
4. Франко І. Зібр. творів : у 50 т. / І. Франко – К., 1976-1986.

Анотація

**Т. ЛОПУШАН, Ю. ЯРОМЕНКО. ОСОБЛИВОСТІ РОЗКРИТТЯ РОЛІ І МІСЦЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СОЦІАЛЬНІЙ ІЄРАРХІЇ АВСТРО-УГОРЩИНИ
В ПРОЗОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ФРАНКА**

Стаття присвячена дослідженню поглядів Івана Франка на українське селянство, його місце, роль і соціальне становище у суспільній ієрархії Австро-Угорської імперії у контексті розвитку селянської тематики і проблематики в українській літературі другої половини XIX – початку XX століття. У ході аналізу прозових текстів та публіцистики письменника, що належать до різних періодів його творчості, з’ясовано специфіку становлення та трансформації авторського підходу до творення колективного образу селянства та окремих його представників. Особлива увага приділяється проблемі характеру взаємодії національної інтелігенції та селянства в процесі становлення модерної нації та пошуку шляхів подолання архаїки і входження українського села у нову епоху розвитку цивілізації, позначену конфліктом індустріального та традиційного суспільства.

Ключові слова: Іван Франко, культура, рустикальний, селянство, традиція, національний.

Аннотация

**Т. ЛОПУШАН, Ю. ЯРОМЕНКО. ОСОБЕННОСТИ РАСКРЫТИЯ РОЛИ И МЕСТА
УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В СОЦИАЛЬНОЙ ИЕРАРХИИ АВСТРО-ВЕНГРИИ
В ПРОЗАИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ИВАНА ФРАНКА**

Статья посвящена исследованию взглядов Ивана Франка на украинское крестьянство, его роль и социальное положение в общественной иерархии Австро-Венгерской империи в контексте развития крестьянской тематики и проблематики в украинской литературе второй половины XIX – начала XX века. В ходе анализа прозаических текстов и публицистики писателя, принадлежащих к разным периодам его творчества, выяснена специфика становления и трансформации авторского подхода к созданию коллективного образа крестьянства и отдельных его представителей. Особое внимание уделяется проблеме характера взаимодействия национальной интеллигенции и крестьянства в процессе становления современной нации и поиска путей преодоления архаики и вхождения украинского села в новую эпоху развития цивилизации, обозначенную конфликтом индустриального и традиционного общества.

Ключевые слова: Иван Франко, культура, рустикальный, крестьянство, традиция, национальный.

Summary

**T. LOPUSHAN, YU. YAROMENKO. FEATURES OF THE DISCLOSURE OF THE ROLE AND PLACE
OF UKRAINIAN PEOPLE IN THE SOCIAL AREA OF AUSTRIA-HUNGARY
IN THE IMPACT ROAD OF IVAN FRANCO**

The paper is devoted to the research of Ivan Franko’s views on Ukrainian peasantry, its place, role and social condition in the hierarchy of Austrian-Hungarian Empire in the context of the development of the subject-matter and problems in the Ukrainian literature in the second half of XIX – and the beginning of XX centuries. While analyzing the writer’s prose and journalistic works which belong to different periods of his creative activity, specific aspects of the establishment and transformation of the authors’ approach to the creation of a collective image of peasantry and its individual representatives have been found out. Special attention is paid to the nature of the interaction of national intelligentsia and peasantry during the establishment of a modern nation, and the search for the ways how to overcome archaic trends and to lead Ukrainian village to a new epoch of the civilization development, marked with the conflict of industrial and traditional society.

Key words: Ivan Franko, culture, rustic, peasantry, tradition, national.